

Bruk av landskapet - historisk og kulturell forståelse av landskapet

ved Odd Mathis Hætta

”Programmet vil ha en lokal forankring og fokusere på problemstillinger som er aktuelle her. (...) Vi ønsker å problematisere hvilke formforbilder som brukes, (...) hvordan dette vises i uttrykk for funksjonalitet.” (Fra ”Program” under avsnittet ”Tema”).

*(NB: Det som er skrevet nedenfor, er å gi **forutforståelse** i tilknytning til min innledning. Jeg regner med at landskapsarkitekter har noe geologi som del av utdanningen eller at noen har geologi i sin fagkrets).*

Temaet er vidt. Her vil det bli konsentrert om to hovedpunkter:

(1) Natur- og terrengbeskrivende navn som veiviser før tiden med kart og kompass og dagens GPS.

(2) Tidligere tiders bruk av naturressurser for utkomme og økonomisk gevinst, og dagens bruk av naturen som fritidsaktivitet og rekreasjon på Finnmarksvidda.

Del 1: ”Samene har innebygd kompass” (Nordnorsk uttrykk)

I tidligere tid – også blant nordmenn – gjenkjente man terrenget etter natur- og terreng beskrivelser.

I det indre av Nordkalotten var det helt til 1970-tallet vanlig at folk klarte seg uten kart og kompass (og GPS) fordi man kunne beskrive terrenget kort, konkret og konsis. Med motorisert ferdsel i utmarka er denne kunnskaper forsvunnet eller i ferd med å forsvinne.

Disse kunnskaper var basert på erfaringer (erfaringskunnskap), uformelle kunnskaper og delvis på fortrolig kunnskap.

Først litt relevant kvartærgeologi:

Issmelting: Innlandsisen var tykkest fra Finnmarksvidda sørover mot Bottenvika (opptil 3 km). Der var trykket størst, landet ble derfor trykt ned mer enn 800 m. Ved Finnmarkskysten bare 10-100 m. ”Vannskillet” var 60-80 km nord for Kautokeino sentrum. Konsekvensen var at isen nord glei mot Bottenvika. Hvitfisk (sik, gjedde, abbor, lake) kom oppover fra Bottenvika. Derfor er hvitfisk vanlig på Finnmarksvidda vest.

Største utbredelse og tykkelse var for 20 000 år siden, - for 10 000 år siden var isen nedsmeltet (ca 200 m/år; 200 km på 1000 år). ”Rest-innlandsisen” ble for 8 600 år siden delt i flere mindre breer (”bi-partition”); istidens slutt. Landhevingen i dag: 9 mm i Bottenvika, 3 mm i Oslo og Trondheim.

Landskapsformer: Breerosjonen er avhengig av trykk og fart, - og retning. Skrape- og slipeprosessen under bresålen skulpterer bergrunnen på en karakteristisk måte: Det blir glatte og avrundete fjellknauser/høyder som stiger jevnt fra støtsiden og mot lesiden for breens bevegelse. På lesiden finner man ofte en bratt skrent der breen har tatt med seg løsmateriale. Slike formasjoner kalles på samisk **gumpenjuni** (=ulvenase), norsk hvalskrott (se nedenfor).

Langstrakt rygg (*esker*) 10-30 m høye og flere km lange, av sand og grus, avsatt i breelver under isen. De er på flate områder eller i dalbunn i innlandet. **Guhkes eanan** ("lang land"). Ryggformer som er kvass på toppen, kalles noen steder for geiterygger.

En konisk grushaug (brattsidet, nærmest kjegleformet) som er avsatt i et hull i breen, kalles *kame*. Samisk; **buolza**.

Del 2: Samiske stedsnavn

Geografiske lokaliteter som fjell, daler, elver, fjorder og terrengformasjoner ellers, og gård (bygder) m.v. har natur- eller kulturnavn. Mange gårdsnavn har naturnavn, f.eks. Suolovuopmi, Suotnju, Leaibejávri, m.v.

Et viktig prinsipp i samisk stedsnavngiving: Et karakteristisk trekk ved ett enkelt stedsnavn kan danne grunnlaget for navnene på lokalitetene i nærheten.

Disse nye navn er da sammensatt med et appellativ som 2. ledd:

Suolovuopmi er kalt slik fordi det finnes et vann med en holme; *Suolovjávri*, og navn etter vannet har fjellet *Suolovárri* fått.

Ellers er det slik at stedsnavn taler til fantasien på en egen måte: De kjære fra barndommens nære og kjente virkelighet, og de fjerne appellerer til fantasien og drømmen.

Men bruk av natur krever en dyp forståelse av språk og landskap, vegetasjon og klima. Natur- og terrengbeskrivende navn hadde nesten like stor presisjon som kart og kompass for brukere.

Et utvalg av natur- og terrengbeskrivende betegnelser

<i>ája</i>	1) kjelde, 2) bekk, lita elv
<i>álda</i>	offerstad
<i>alás</i>	det høgste av et fjell
<i>ávzi</i>	trong, djup elvedal med svært bratte sider, skard
<i>badje</i>	(stutt) avstand, lengd (som midtledd i stadnamn med tre ledd)
<i>báiki</i>	stad, stad der nokon bur, heim
<i>bákti</i>	berg, flog
<i>barsi</i>	knaus, ein kolle som stikk fram ved enden av eit fjell
<i>barta</i>	årestue, hytte
<i>bassi</i>	heilag stad, heilagdom (og som adj, heilag)
<i>bahta</i>	1) bak, bakend på menneske eller dyr, 2) inste del (t.d. av bukt, dal)
<i>boatka</i>	innsnevring (avsmalning)
<i>beaski</i>	1) fjellklubb (ved kysten, ofte bunden saman med fastlandet med eit smalt eid), 2) smal passasje over eit fjell
<i>buolza</i>	bratt morenerygg, tørr grushøgde (kame)

<i>borri</i>	fjell med jamne skråningar til to sider
<i>cahca</i>	vasskilje, overgang mellom to fjell
<i>cearru</i>	nokså flat og ofte vid høgfjellsstrekning med lite vegetasjon
<i>cizzi, nizzi</i>	bryst (egentlig kvinnebryst)
<i>coaltu</i>	rundaktig haug eller topp
<i>cohkka (20)</i>	fjelltopp, topp

<i>corru</i>	langstrakt forhøyning eller rabb (esker)
<i>dearpmi</i>	elvemel, bakkekant ved innsjø, bratt lien bakke
<i>deatnu, eatnu</i>	stor elv
<i>dievvá</i>	rundaktig eller avlang haug
<i>duottar</i>	vidde, snaufjell
<i>fielbmá</i>	ei mindre elv som flyt stille, kjos
<i>gáisá</i>	tind, høgt spisst fjell
<i>gála</i>	vadestad
<i>gárgu</i>	øyr, ør (av småstein og grus)
<i>gieddi</i>	natureng, voll
<i>gielas</i>	1) kjøl, 2) lang, smal ås
<i>goahti</i>	gamme, telt
<i>goavdi</i>	heller, åpning under noko
<i>guoika</i>	stryk i elv
<i>guovda</i>	vasspytt i skog som det veks sennagras rundt
<i>gurra</i>	skar, kløft, hakk
<i>geahci</i>	ende, spiss
<i>geaidnu</i>	veg
<i>gohpi</i>	rundaktig vik, brei bukt
<i>gorgnehat (40)</i>	stad der ein kan stiga opp (t.d for vinterveg inn på land)

<i>gorzi</i>	foss
<i>háldi</i>	(som fjellnavn): rundaktig, høgt fjell
<i>hárji</i>	åskam, smal og lang åsrygg (møne)
<i>hoanka</i>	utoverhengande bergvegg
<i>jávri</i>	innsjø, vatn
<i>jiegna, jiehkki</i>	isbre
<i>juovva ur</i>	ur
<i>jeaggi myr</i>	myr
<i>johka elv</i>	elv, mindre enn deatnu, eatnu
<i>liehppa</i>	tverrbratt eller overhengande bergvegg, bratt fjellside
<i>luohkká</i>	bakke
<i>luoppal</i>	utviding av ei elv, liten innsjø som det går ei elv gjennom
<i>luokta</i>	vik, bukt
<i>luhppu</i>	kleiv
<i>maras</i>	brei høgde i terrenget med forkrøplet bjørkeskog, lav høgde med skog
<i>muotki</i>	eid, jfr. skáidi
<i>muvra</i>	varde (mur)
<i>mohkki</i>	krok, sving, bukt, vik
<i>moski</i>	stad der det ikkje går an å koma fram, dal stengd i botnen
<i>nibba (60)</i>	spiss fjellknatt

<i>niitu</i>	natureng, utslått
<i>njáiku</i>	uregelmessig utstående snipp av noko
<i>njárga</i>	nes, odde, halvøy
<i>njunni</i>	1) nase eller framende, spiss, 3) bergnase 4) tut, 5) nebb
<i>njearmi</i>	grunt sttyk der elva er brei
<i>nuorra</i>	sund
<i>nurki</i>	nov, hushjørne, utstikkar på eit fjell
<i>oaivi</i>	1) hovud, 2) avrunda fjell
<i>ráktu</i>	steinhelle, skiferhelle
<i>rássa</i>	høgfjellsstrekning utan vegetasjon, dekt av små flate steinar eller ur
<i>riehppi</i>	dal som det er vanskeleg å koma til, med utvida nisjeforma dalbotn
<i>roavvi</i>	stad der det har vore skogbrann; langt, ikkje høgt, skogkledd fjell
<i>sadji</i>	stad, plass, rom
<i>sáiva</i>	1) liten innsjø utan (større) tilløp, 2) ferskvatn
<i>siida</i>	1) reinby, gruppe av reineiere som samarbeider, 2) buplass, heim
<i>skáidi</i>	landet mellom to elvar som renn saman
<i>stáhppu</i>	smal keile ved sjøen
<i>suotnju</i>	blautmyr der det veks starr
<i>suolu</i>	øy, holme
<i>vadda (80)</i>	open slette utan tre, med skog rundt
<i>vággi</i>	1) dal, stutt dalsenkning ved eller nær kysten, 2) lita bukt ved sjøen
<i>várdu</i>	høgde med vid utsikt
<i>várri</i>	fjell
<i>vuopmi</i>	skogland (i motsetning til skoglaust høgfjell, <i>duottar</i>)
<i>vuotna</i>	fjord
<i>vuohppi</i>	kjos, lang og smal vik i elv eller innsjø
<i>veadji (87)</i>	mindre elv, bekk, dal med liten elv

Betegnelser for snø – etter sin karakter

<i>muotta</i>	snø i sin alminnelighet
<i>vahca</i>	nysnø
<i>oppas</i>	urørt snø
<i>ciegar</i>	”beitet” snø
<i>seanas</i>	kornsnø (i februar og mars)
<i>ceavvi</i>	tettpakket snø
<i>skávvi</i>	tynn skare
<i>cuonu</i>	ordentlig hard skare
<i>cearga</i>	snødriv, snøskavle
<i>jassa</i>	Snødriv på rabbe (snaufjell)
<i>sievla</i>	snø gjennomtrekt av vann
<i>soavli</i>	snøsørpe
<i>oavlu</i>	nesten bare vann i snøen

Andre betegnelser for snø – etter sin karakter

<i>bihci</i>	rimfrost i sin alminnelighet, rim på marka
<i>suhci</i>	fastfryst isrim på trær
<i>ritni</i>	rimfrost på trær, særlig nå snøen har falt på suhci
<i>sealli</i>	trær fri for rimfrost (om vinteren)
<i>suoldni</i>	dugg på marka
<i>laksi</i>	dugg (vatn) på gras, trær og busker

Stedsnavn med utgangspunkt i natur- og terrengbeskrivelser

Ájamohkki (<i>Kautokeino</i>)	Goddecohkka (<i>Ktk</i>)	Bossogohpi (<i>Alta</i>)
Álda (<i>Nesseby</i>)	Deatnu (<i>Tana</i>)	Ráisduoddarháldi (<i>Nordreisa</i>)
Buollanalás (<i>Ktk</i>)	Idjavuonduottar (<i>Lebesby</i>)	Duolbajávri (<i>Ktk</i>)
Ávzi (<i>Ktk</i>)	Rustefielbmá (<i>Tana</i>)	Áksovuonjiekki (<i>Øksfjord</i>)
Ássebákti (<i>Karasjok</i>)	Rástegáisá (<i>Tana</i>)	Bahájeaggi (<i>Ktk</i>)
Bassevuovdi (<i>Karasjok</i>)	Gárguluoppal (<i>Ktk</i>)	Kárásjohka (<i>Karasjok</i>)
Vuotnabahta (<i>Nesseby</i>)	Fanasiiddi (<i>Tana</i>)	Hirsaluohkká (<i>Ktk</i>)
Buolzaniiitu (<i>Ktk</i>)	Goahtedievvá (<i>Ktk</i>)	Goahteluoppal (<i>Ktk</i>)
Riehttecearru (<i>Karasjok</i>)	Nieidagorzi (<i>Kk</i>)	Mádiiluokta (<i>Ktk</i>)
Nizzi (<i>Kåfjord</i>)	Guovdageaidnu (<i>Ktk</i>)	Ruovvetluhppu (<i>Ktk</i>)
Hánnomaras (<i>Ktk</i>)	Davvisiida (<i>Lebesby</i>)	Uttaleregler: <i>a</i> ; som i svensk <i>fader</i> <i>á</i> ; som i dansk <i>dansk</i> <i>s</i> med hake over; uttales <i>sj</i> <i>c</i> ; uttales <i>ts</i> <i>c</i> med hake over; uttales <i>tsj</i> <i>z</i> ; uttales <i>ds</i> <i>z</i> med hake over; uttales <i>dsj</i>
Jávrrohusmohkki (<i>Ktk</i>)	Skáidi (<i>Kvalsund</i>)	
Galaniitu (<i>Ktk</i>)	Stáhppugieddi (<i>Tana</i>)	
Guhkesnjárga (<i>Tana</i>)	Suotnju (<i>Ktk</i>)	
Gumpenjunni (<i>Ktk</i>)	Jámetsuolu (<i>Karesuanto</i>)	
Fálesnuorri (<i>Kvalsund</i>)	Olmáivággi (<i>Kåfjord</i>)	
Stuoraoaivi (<i>Ktk</i>)	Várri	
Rássa (<i>Alta</i>)	Ázvevuopmi (<i>Ktk</i>)	
Duolbaroavvi (<i>Ktk</i>)	Gáivuotna (<i>Kåfjord</i>)	
Mázesaíva (<i>Kautokeino</i>)	Gorovuohppi	

Før i tiden: Økonomisk gevinst basert på naturressurser

Nåtid: Rekreasjon på Finnmarksvidda

PRODUKT	Økonomisk gevinst	Fritid og/eller rekreasjon
Kjøtt; elg, hjort, villrein, rådyr, hare	Før: x Nå: 0	Før: 0 Nå: x
Pels og skinn; bjørn, ulv, jerv, gaupe, rev, oter, mår, ekorn	Før: x Nå: 0	Før: 0 Nå: 0
Fugler; andefugler, gjess, spurvefugler, rovfugler, rypen	Før: x Nå: 0	Før: 0 Nå: x
Fisk; laks, harr, sik, ørret, røye, gjedde, abbor, lake	Før: x Nå: x	Før: 0 Nå: x
Annet; insekter, edderkoppdyr, reptiler	Før: 0 Nå: 0	Før: 0 Nå: 0
Planter; trevirke (bjørk, vie), bær (multer, blåbær, tyttebær), lav, torvmose, sopp	Før: x Nå: x/0	Før: 0 Nå: x
Annet;	?	?

<p style="text-align: center;">Kvartærtiden</p> <p>Jordas nytid (<i>Kenozoikum</i>) er <i>tertiær</i> (66-2 mill. år) og <i>kvartær</i> (de siste 2 mill.). De siste 10 000 år kalles <i>holocene</i> (før pleistocene). Klimaet i <i>tertiær</i> var tropiske, så tempert. <u>Kvartær</u> er nediset 5-6 ganger. Nedisinger (=glasialer), isfrie perioder (=interglasialer), mildere under istider (=interstadialer), kaldere (=stadialer). De siste istider; <i>Saale</i> (130 000-170 000) og <i>Weichsel</i> (10 000-115 000 år), mellomistid: <i>Eem</i> (115 000-130 000). <u>Årsak til istider:</u> (1) Kaldere klima pga. lang avstand til sola og stor helling til sola; redusert ståling fra sola, og/eller: (2) Vulkanaske i lufta, derfor mindre innstråling og liten utstråling fra jorda pga. CO₂ og CH₄.</p>	<p><u>Isostasi</u>; vertikale bevegelser i jordskorpa, f.eks. nedtrykking av land under isen, i sentrum av isenkappen var Bottenvika; 3000 m nedtrykt for 20 000 år siden ifh. til dagens nivå. I ytterkanten av iskapen mye mindre f.eks. Finnmarks kyst 10-100 m. <u>Eustasi</u>; variasjoner i havnivået. Netto <u>landheving</u> er differansen mellom isostat og eustat heving. Hvis eustat > isostat, flom; transgresjon. Hvis eustat < isostat, lavvann; regresjon. I Norge regresjon (unntak f.eks. Andøya). <u>Morene</u>; jordart av usortert løsmateriale, klassifiseres (1) hvordan ismelting gikk for seg, (2) hvilken del av breen m. kommer fra. Bunnmorene er hardpakket (overkonsolidert) pga. trykk fra isen. Utsmeltet morene ble transportert i, på og under breen.</p>
--	---

<p>Erfaringskunnskap</p> <p>Erfaringskunnskap dreier seg ofte kombinasjon av læring og forståelse. Erfaringskunnskap og forståelse er ofte knyttet til kognisjon (psykisk prosess knyttet til tenkning og bevissthet), og ikke til emosjoner (følelser). Kognisjoner omfatter alle former for kunnskap og mentale prosesser som vurdering, persepsjon, resonnement, minne, forestilling og tenkning generelt. Kognisjoner kan konkretiseres gjennom atferd, f.eks. å kjøre med rein i vintermørke og kulde gjennom ukjent landskap til bestemmelsessted.</p>	<p>Hvor utenfraperspektivet er teknisk observerende og undrende, blir problemstillingen med et innenfraperspektiv å tolke den natur- og terrengbeskrivelse slik han selv har forstått det. Den forståelsen som utøveren legger til grunn, må sees i lys av de kunnskaper som kan karakteriseres som erfaringskultur- og kunnskap. Erfaringskunnskap kan også sees på som den kunnskap som er akkumulert gjennom konkret erfaring og dyp forståelse av språket (f.eks. ord og uttrykk på natur og terreng).</p>
---	--

<p>Læring ved teori og praktisk deltakelse</p> <p>1. Nybegynner. 2. Avansert nybegynner 3. Kompetent utøver. 4. Dyktig utøver. 5. Ekspert.</p> <p>1. <u>Nybegynner</u> Først lærer man kontekstavhengige regler; skifte gear ved å slakke på gassen og trykke ned clutchen, og så føre gearspaken på plass.</p> <p>2. <u>Avansert nybegynner</u> Ikke så kontekstavhengige av regler som nybegynner. Det hele går mer automatisk i ukompliserte trafikk-situasjoner; skifte gear ved å slakke på gassen og trykke ned clutchen, og så føre gearspaken på plass.</p> <p>3. <u>Kompetent utøver</u> Bedring i evnen til å beherske regler. Utøveren utfører oppgaver rimelig bra så lenge det er mulig å lage mål og regler for hva som skal gjøres. (Avansert data-systemer makter disse oppgaver. Men kan ikke lagre og kombinere på samme måte som dyktig utøver).</p>	<p>4. <u>Dyktig utøver</u> Det et kvalitativt sprang er mellom en kompetent utøver og dyktig utøver/ekspert. For å bli virkelig dyktig, må spranget være foretatt. Handler automatisk. Framføring flytende og ledig. Sjåfør clutcher og gearer automatisk i riktig avstand fra en sving samtidig som han snakker med passasjerer. Ikke logiske regler, men situasjonsbestemt erfaring/-persepsjon. Har holistisk tilnærming basert på innsikt og erfaring. Hjernene kobler sammen hele "pakken" med mål, perspektiv, beslutning, handling og taktikk. Eks: En stormester i sjakk kjenner igjen ca 50 000 ulike posisjoner. Ekspertkunnskaper er i stor grad taus kunnskap. Eksperten har vanskelig for å uttrykke ord og griper ofte til nybegynnerreglene for å forklare.</p> <p>5. <u>Ekspert</u> Som dyktig utøver, men enda sikrere og raskere.</p>
--	---

Norsk landskapsarkitekters forening (NLA), høstkonferanse i
Kautokeino 25. september

2009: UKJENT LANDSKAP:
**Bruk av landskapet - historisk og kulturell forståelse av
landskapet**

ved Odd Mathis Hætta

